

Джерела правового регулювання касаційного провадження: загальні питання

О. А. Тимошенко

аспірант Київського університету права
НАН України

У статті досліджуються питання, які стосуються джерел правового регулювання касаційного провадження, надається тлумачення вказаних джерел та особливості їх застосування.

Ключові слова: джерела, процесуальна норма, цивільні процесуальні правовідносини, касаційне провадження.

В статье исследуются вопросы, которые касаются источников правового регулирования кассационного производства, предоставляется толкование указанных источников и особенности их применения.

Ключевые слова: источники, процессуальная норма, гражданские процессуальные правоотношения, кассационное производство.

The article deals with issues relating to sources of legal regulation of cassation proceedings, provides interpretation of these sources and peculiarities of their application.

Keywords: sources, procedural provision, civil procedural legal relations, cassation proceedings.

Кожна юридична норма для того, щоб стати відомою суб'єктам суспільного життя і вступити в дію, повинна бути зовнішньо виражена, мати «місце» свого реального існування. Такими виразниками і носіями юридичних норм виступають певні джерела. Найчастіше під джерелами права вчені-правники розуміють ті форми, в яких закріплюються загальнообов'язкові правила поведінки.

Дослідження питань правового регулювання касаційного провадження, зокрема, в цивільному процесі, не можна назвати ґрунтовними, однак у роботах українських та зарубіжних науковців їм приділялась увага. Це, зокрема, праці М. М. Бородіна, К. В. Гусарова, М. А. Алієскерова, Ю. І. Лутченка, Ш. К. Вахітова, Я. Ф. Фархтдинова, М. І. Маняка, А. Й. Осетинського та ін.

При розгляді цивільної справи суд касаційної інстанції застосовує широкий спектр процесуальних норм. При цьому одні з них безпосередньо відносяться до діяльності касаційної інстанції, а інші застосовуються нею у зв'язку з вирішенням питання про дотримання норм процесуального законодавства судом першої та апеляційної інстанцій.

Джерелами цивільного процесуального права загалом та касаційного провадження зокрема є способи або форми вираження державної волі українського народу, щодо яких ця воля стає правом. Ними є нормативні акти, в яких закріплені правила, що врегульовують порядок організації і здійснення правосуддя в цивільних справах.

Згідно зі статтею 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) № 1618-IV від 18 березня 2004 р. «цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього кодексу та Закону України «Про міжнародне приватне право».

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені цим кодексом, застосовуються правила міжнародного договору» [9, с. 6-8].

Крім того, частиною 1 статті 9 Конституції України передбачено, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1].

На сьогодні досить багато положень, що містяться в багатосторонніх міжнародних конвенціях, у тій або іншій формі фактично закріплені в Конституції України. У зв'язку з чим у судів звичайно відсутня необхідність у прямих посиланнях на дані конвенції, достатньо правильно застосовувати чинне внутрішнє законодавство України. Однак, слід зазначити, що значна кількість положень міжнародних договорів, а також міжнародна практика застосування і тлумачення таких положень сприяють правильному розумінню та застосуванню судами внутрішнього законодавства. Разом з тим, час від часу у судів виникає необхідність і в прямому застосуванні положень міжнародних договорів України відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, якщо внутрішнє законодавство не містить норм, що регулюють відповідні питання, або норми внутрішнього законодавства суперечать положенням зазначених договорів.

Таким чином, міжнародні договори можуть бути застосовані судом як шляхом прямого посилання на них у рішеннях при відзначених вище обставинах, так і побічно в результаті врахування положень цих договорів і практики їхнього застосування при винесенні рішення на підставі внутрішнього законодавства.

Важливе значення для української судової практики має Конвенція про захист прав людини і основоположних сво-

бод 1950 р., а також практика застосування положень зазначеної Конвенції Європейським судом з прав людини [3].

Відповідно до положень статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 р. суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практику Європейського суду з прав людини як джерело права [4].

Крім багатосторонніх конвенцій, до числа джерел цивільного процесуального права відносяться й двосторонні міжнародні договори України з іншими державами, зокрема договори про правову допомогу та правові відносини.

Оскільки відповідно до частини 1 статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, вони також можуть бути джерелами українського цивільного процесуального права.

Разом з тим, слід зауважити, що і в Конституції України, і в ЦПК України закріплені пріоритет міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, перед внутрішнім законодавством України.

При розгляді системи норм, що регулюють касаційне провадження, необхідно відзначити, що ці норми містяться не тільки в гл. 2 розд. V ЦПК України, присвяченій провадженню в суді касаційної інстанції. Безпосереднє відношення до касаційного провадження має також розділ I «Загальні положення» ЦПК України, норми якого є загальними відносно всіх інших розділів кодексу. Крім того, при розгляді справи судом касаційної інстанції застосовуються багато положень розділу III ЦПК України, що регулюють позовне провадження. Таким чи-

ном, норми ЦПК України співвідносяться як загальні та спеціальні норми.

Досліджуючи систему норм, що регулюють касаційне провадження, необхідно відзначити, що обґрунтована висловлена в науковій літературі позиція, відповідно до якої зазначені норми при їхньому розгляді з погляду системи цивільного процесуального права є не інститутом права, а об'єднанням інститутів, що включають у себе інститут оскарження рішень суду та інститут оскарження ухвал суду [10, с. 101, 104, 114-115].

Відповідно до частини 8 статті 8 ЦПК України, «якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права)» [9, с. 17-19]. Процесуальна аналогія застосовується судовими інстанціями всіх рівнів, включаючи касаційну. Наприклад, касаційна інстанція може, застосувавши за аналогією ст. 219 ЦПК України, виправити допущену в своєму рішенні опіску або арифметичну помилку.

Застосування процесуальної аналогії вимагає зваженого підходу. Аналогія не може застосовуватися окремо від завдань цивільного судочинства та принципів здійснення правосуддя. Застосування процесуальної аналогії повинне враховувати основні вимоги процесуальної форми і вписуватися в загальну логіку цивільного процесу, для того щоб прийняте процесуальне рішення не можна було охарактеризувати як непередбачуване для учасників процесу.

Правильне застосування норм, що містяться в кодифікованих законодавчих актах, у багатьох випадках вимагає визначення галузевої приналежності відповідних норм. Аналіз положень ЦПК України дає підстави для висновку про те, що багато з них не можна визнати нормами ци-

вільного процесуального права. У системі норм цього кодексу поряд з нормами цивільного процесуального права можна також виділити: норми інших галузей права; норми міжгалузевих правових інститутів.

Визначення галузевої приналежності норм, що містяться в ЦПК України, має важливе практичне значення при вирішенні, наприклад, питань про дію закону в часі, про застосування закону за аналогією, про обмежувальне або поширювальне тлумачення закону, про колізії правових норм.

Основним критерієм віднесення тих або інших положень ЦПК України до числа норм матеріального права є можливість їхнього використання як юридичної підстави для вирішення матеріально-правових питань, а саме: про наявність або про відсутність в учасника процесу суб'єктивного права на одержання грошових сум або іншого майна. Так, згідно з ч. 2 ст. 382 ЦПК України «у справах про стягнення аліментів, а також у справах про стягнення заробітної плати чи інших виплат, що впливають з трудових правовідносин, поворот виконання не допускається незалежно від того, у якому ухвалено рішення, за винятком випадків, коли рішення було обґрунтоване на підроблених документах або на завідомо неправдивих відомостях позивача» [9, с. 739-740]. Наведене положення фактично є матеріально-правовою нормою, що встановлює неприпустимість зворотного стягнення згаданих грошових сум, за винятком особливо застережених у кодексі випадків, і тим самим регулює в цій частині матеріально-правові відносини сторін.

Застосування матеріально-правових норм, які містяться в ЦПК України, повинно здійснюватися з урахуванням їхньої галузевої приналежності, тобто в систем-

ній єдності з іншими нормами відповідної галузі права.

У цей час доволі пильна увага вчених-правознавців спрямована на питання про міжгалузеві правові інститути. У юридичній літературі відзначається, що галузі права нерідко містять у собі правові інститути, які мають загальні риси та подібні між собою і тому можуть бути визнані міжгалузевими інститутами. Зокрема, виникає питання про існування міжгалузевих інститутів касаційного провадження. Приєднуючись до висловленої Я. Ф. Фархтдиновим точки зору про те, що в цьому випадку правильнішим буде говорити про однойменні інститути різних галузей права [7, с. 33], відзначимо наступне.

Під інститутом права розуміють порівняно невелику стійку групу правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин. При цьому міжгалузевий інститут визначається як правовий інститут, що складається з норм двох або більше галузей права [6, с. 351-352]. Ю. К. Осипов визначав міжгалузевий інститут як групу норм, що відносяться до декількох різних галузей права і регулюють суспільні відносини, які володіють деякими загальними ознаками [5, с. 69].

Для того, що норми права визнавалися такими, що відносяться до міжгалузєвого інституту, необхідна наявність певних умов. Правовому інституту як системі норм, що регулюють певне коло правовідносин, повинні бути властиві єдність і цілісність. Відповідно, міжгалузевий інститут також повинен мати зазначені ознаки. Норми міжгалузєвого інституту повинні характеризуватися наявністю досить тісних зв'язків, взаємозалежністю та взаємозумовленістю. Вони мають бути єдиним цілим. Зазначені зв'язки повинні існувати не тільки між нормами відповідного інституту в межах однієї галузі пра-

ва, а й між положеннями законодавчих актів різних галузей права, які охоплює цей міжгалузовий інститут.

У загальному вигляді практичні наслідки віднесення правових норм до норм міжгалузового інституту можна позначити в такий спосіб:

приймаючи та змінюючи норми міжгалузевих інститутів, законодавець повинен забезпечувати їх системність і не суперечність. Наявність протиріч між нормами міжгалузового інституту, якщо вони не співвідносяться між собою як загальні та спеціальні норми, є підставою для висновку про юридичну колізію, що підлягає обов'язковому усуненню законодавцем;

застосування та тлумачення норм міжгалузового інституту повинне здійснюватися з урахуванням усієї сукупності цих норм, а також з урахуванням принципів всіх галузей права, які охоплюються таким міжгалузевим інститутом. При виникненні проблеми застосування взаємовиключних принципів пріоритетним повинен визнаватися принцип, що перебуває в найбільш тісному зв'язку зі змістом та цілями норми, що підлягає застосуванню;

застосування норм міжгалузового інституту до правовідносин, які регулюють будь-яку охоплювану цим інститутом галузь, варто визнати застосуванням норми права до правовідносин, які законодавець мав на увазі при прийнятті цих норм. У зв'язку з цим таке рішення не є субсидіарним застосуванням норм права або використанням правової аналогії, і, відповідно, воно не піддано обмеженням, які властиві правозастосовним рішенням, спрямованим на подолання прогалин у праві.

Враховуючи вищезазначене, обґрунтованою є висловлена в юридичній літературі думка про міжгалузовий характер інституту підвідомчості [5, с. 81]. Ра-

зом з тим, якщо виходити із зазначеного вище розуміння міжгалузового інституту, то норми різних процесуальних галузей права, що регулюють порядок перегляду судових постанов, не можна визнати складовими міжгалузового інституту.

Безсумнівно, при формуванні норм про перегляд судових постанов законодавцем враховується й те, як аналогічні питання вирішуються в інших процесуальних галузях права.

Важливе значення має питання про дію норм цивільного процесуального права в часі. Згідно з ч. 3 ст. 2 ЦПК України, «провадження у цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи» [9, с. 6-8]. У юридичній літературі зазначене правило найчастіше розцінюється як правило про відсутність у норм цивільного процесуального права зворотної дії. Однак висловлюються й інші думки з цього приводу.

Істотне значення в цій дискусії має те, що цивільні процесуальні правовідносини, як правило, носять триваючий характер. У випадку зміни процесуального закону під час провадження у цивільній справі новий процесуальний закон застосовується й до триваючих процесуальних правовідносин, що виникли до його введення в дію. Однак зазначена обставина не дає підстав вважати, що процесуальному закону надана зворотна дія. Як правильно відзначає Я. Ф. Фархтдинов, надання закону зворотної дії означає ревізію процесуальних дій, уже здійснених належним чином за старим законом, і повторне їхнє здійснення за новими правилами [8, с. 73]. У даному ж випадку раніше зроблені процесуальні дії не ревізуються, повторне здійснення цих дій не потрібно, їхня законність оцінюється вищестоящим судом з позицій колишнього процесуального законодавства.

Відносно триваючих цивільних процесуальних правовідносин наведене вище правило ч. 3 ст. 2 ЦПК України про дію норм цивільного процесуального законодавства в часі варто визнати аналогічним правилу ч. 3 ст. 5 Цивільного кодексу України № 435-IV від 16 січня 2003 р., відповідно до якого «якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чинність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту набрання ним чинності» [2]. Такий принцип, що визначає дію нормативних актів відносно триваючих правовідносин, називають у теорії права принципом негайної дії норми права.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно наголосити на тому, що джерелами правового регулювання касаційного провадження є способи або форми вираження державної волі українського наро-

ду, щодо яких ця воля стає правом. Ними є нормативні акти, в яких закріплені правила, що врегульовують порядок організації і здійснення правосуддя в цивільних справах. Такими джерелами передусім є Конституція України, якою встановлені основи організації і діяльності суду (розд. VIII), правовий статус громадян (розд. II), у тому числі і в цивільному судочинстві (ст. ст. 55, 59, 24, 29, 31, 31, 32); Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18 березня 2004 р., який є основним джерелом, що врегульовує порядок судочинства в цивільних справах; міжнародні конвенції та міжнародні договори, а також інші нормативно-правові акти, які визначають правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // www.rada.gov.ua
2. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 року // www.rada.gov.ua
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року // www.rada.gov.ua
4. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 року // www.rada.gov.ua
5. *Осипов Ю. К.* Подведомственность юридических дел. – Свердловск, 1973. – 124 с.
6. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
7. *Фархтдинов Я. Ф.* Источники гражданского процессуального права. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1986. – 341 с.
8. *Фархтдинов Я. Ф.* Источники гражданского процессуального права Российской Федерации: Дисс. ... д-ра юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – 375 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практ. коментар / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.; За заг. ред. С. С. Бичкової. – К.: Атіка, 2008. – 840 с.
10. *Шерстюк В. М.* Система советского гражданского процессуального права (вопросы теории). – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 118 с.